

Rudolf Kiszling, *Die militärischen Vereinbarungen der Kleinen Entente 1929—1937, Südosteuropäische Arbeiten* 54, München 1959, str. 91.

Rudolf Kiszling — pisac više knjiga (o revoluciji u Austrijskom carstvu 1848—49, knezu F. Schwarzenbergu, prijestolonasljedniku F. Ferdinandu, jedne tendenciozne knjige o Hrvatima i dr.) i vojnohistorijskih priloga (o ratnim pripremama Rusije ujesen 1912, osvajanju Budima 1686, itd.) — objavio je u časopisu »Südost-Forschungen« XVII (1958) i XVIII (1959) raspravu o vojnim pripremama Male Antante između 1929. i 1937, koja je zatim izašla i kao separat u izdanju »Südost-Institut« i u redakciji F. Valjavca.

Već su pred svršetak rata 1914—18, piše Kiszling, postojali planovi i prijedlozi o novoj organizaciji srednje i jugoistočne Evrope poslije rata. Tako je rumunjski političar T. Jonescu, predviđajući raspad Austro-Ugarske, u ljeto 1918. zagovarao zajednicu Rumunjske i Srbije, kojoj bi se, zatim, pridružile i druge, stare i nove, države (Grčka, Poljska i Čehoslovačka); pri tom je isticao i potrebu jedinstvene vojne organizacije tih država kao i sporazumnog utvrđivanja mjera obrane za svaku od njih. I T. G. Masaryk htio je konstruirati neki sistem država koje su nastale iz konkursne mase Austro-Ugarske i Rusije (»Nova Evropa«), ali, ipak, svaka je od njih odvojeno pristupila Konferenciji mira (1919—20). Tek ih je raspravljajući o Mađarskoj zbližilo i u toj suradnji bili su udareni temelji Maloj Antanti. Njen je osnovni zadatak bio zajednička obrana od Mađarske i njenih pretenzija na integritet Kraljevstva unutar tisućljetnih granica.

Prvi je poticaj dao tome E. Beneš, čehoslovački ministar vanjskih poslova, koji je krajem 1919. iz Pariza predložio beogradskoj vladi da Čehoslovačka i Kraljevina SHS zaključe defenzivan ugovor za slučaj mađarskog napada na jednu od njih. God. 1920. bio je takav prijedlog upućen i Bukureštu i najzad je — pošto je u Trianonu 4. lipnja 1920. bio potpisan mirovni ugovor s Mađarskom — došlo do zaključenja dvostrane vojne konvencije između Kraljevine SHS i Čehoslovačke (u Beo-

gradu, 14. VIII 1920). U njoj su se obje države-potpisnice obvezale na uzajamnu pomoć, ako bi Mađarska izvršila neizazvan napadaj na jednu od njih. Rumunjska nije tada formalno pristupila toj konvenciji, ali je izjavila da će priteći oružjem u pomoć, ako bi Mađarska napala jednu od njenih država-potpisnica. Razlog je za to bio što Jonescu još nije napustio svoj plan o savezu pet država, od Poljske do Grčke.

Mala Antanta trebalo je da ubrzo polaže ispit kad je posljednji austro-ugarski vladar Karlo uzaludno pokušao da se potkraj ožujka 1921, vrati na ugarsko prijestolje. Tada je i Rumunjska pristupila savezu (23. IV 1921), a kako su joj bile potrebne garancije prema Sofiji — da bi se poštivale i provodile odredbe mirovnog ugovora s Bugarskom — bile su, u Beogradu 7. VI 1921, proširene savezničke obaveze i u tom smislu. Karlo je u Mađarskoj još jednom pokušao sreću, ali ponovo bez uspjeha. Uopće, glavni se zadatak Male Antante sastojao u tome da Mađarsku drži trajno u škripcu i da sprječji povratak Habsburgovaca. U tom su sve tri države bile jednako zainteresirane, ali je svaka od njih, pored toga, imala i svoje posebne interese. Razvoj događaja u poslijeratnoj Evropi nametao je potrebu da se ministri vanjskih poslova država-članica češće sastaju, a i šefovi generalštabova tih država održavali su sastanke da bi vojno-strateške planove prilagodili novim elementima opće vanjskopolitičke situacije.

Oni su na svojim redovnim godišnjim sastancima — od 1929. dalje, pošto je u Beogradu 21. V 1929 zaključen ugovor između sve tri države — dogovarali zajedničke operacione planove protiv Mađarske i Bugarske. Pri tom su raspravljali sve moguće varijante, tako da su u vremenskom rasponu od 1929. do 1937 pretresli ukupno 19 varijanti. Tu se uvijek radilo o sastavljanju zajedničkih ofenzivnih planova uperenih protiv Mađarske i Bugarske (o određivanju ofenziva, prostora na kojem će se vršiti prikupljanje glavnih snaga, pravaca kretanja za pojedine grupe, vremena marša, rejonu za akciju avijacije, pravca leta, ciljeva itd.). Kasnije su se sporazumijevali i o ukupnoj vojnoj

snazi koju su predviđali za akciju protiv Mađarske i Bugarske (navodeći pri tom broj bataljona, baterija, eskadrona i eskadrila od po 10 aparata), ali su gotovo uvijek izbjegavali da utvrde broj operativnih jedinica, izražen u divizijama i brigadama, kao što nikada nisu otkrivali ni tajnu cjelokupnog broja vlastitih oružanih snaga. Iz zapisnika generalštabnih konferencija, sastavljenih na francuskom jeziku — konstatira Kiszling — ne progovara uzajamno neograničeno povjerenje saveznika.

Prvi je takav sastanak bio održan u drugoj polovici svibnja 1929. u Bukureštu, a posljednji put su se šefovi generalštabova Male Antante sastali u Pragu u drugoj polovici studenoga 1937. Međutim, čitav njihov rad ostao je na papiru: kad su njemački tankovi u ožujku 1938. ušli u Austriju, ili kad su se Mađari, u oktobru iste godine, pridružili Hitleru da okljaštire i zbrišu Čeho-Slovačku, ili, kad su je Hitler i njegovi pomagači u ožujku 1939. pre-gazili, nitko se od Male Antante nije maknuo. Razlog te neaktivnosti u odlučnim trenucima — prema mišljenju Kiszlinga — treba tražiti u promašenoj vojnoj politici Male Antante. Prag, Bukurešt i Beograd dvadeset su godina — piše on — kao začarani gledali u Budimpeštu, precjenjivali mađarske oružane snage i pridavali im mnogo veću moć nego što su je one imale. U stvari, čitavo suparništvo treba svesti na dva partnera: Mađarsku i Čeho-Slovačku. Tri su šefa generalštabova — kao što proizlazi iz tih 19 varijanti — pretresli, doduše, sve moguće konstelacije i grupiranja, pa i mogućnosti da i Njemačka i Austrija — u okviru jednoga općeg sukoba — sudjeluju u napadu na Čeho-Slovačku, ali nisu nikada zasnovali plan o tome, kako da otklone opasnost koja im prijete s njemačke i austrijske strane, prije nego što bi ona Mađarsku ponukla da se zarati i tako postigne reviziju teritorijalnih odredaba mirovnog ugovora.

Na kraju treba primijetiti da Kiszling — u predgovoru rasprave — ističe kako je za vrijeme Drugoga svjetskog rata slučaj htio da mu se pruži prilika da zaviri u originalne zapisnike sastanaka šefova generalštabova Male Antante, u kojima su bili njihovi tajni sporazumi fiksirani. Ti su zapisnici predstavljali vojnostrateški izraz vanjske politike vodećih državnika Male Antante u Podunavlju. Međutim, tu se uopće ne radi o nekom »slučaju«, nego o smišljenoj, naprijed planiranoj i razgranatoj nacističkoj akciji »prikupljanja«

i odvlačenja arhivske građe iz okupiranih zemalja u toku rata, u kojoj je sudjelovao i Rudolf Kiszling kao tadašnji direktor Vojnog arhiva u Beču. Tako mu se pružila prilika da u te zapisnike zaviri i da ih upotrijebi za ovu raspravu.

b. k.

The Versailles Settlement. Was it Foredoomed to Failure? Edited with an Introduction by Ivo J. Lederer. »Problems in European Civilization«, Boston 1960, str. XI + 116.

Prof. Ivo J. Lederer s američke Yale-univerze sastavio je pod gornjim naslovom zbirku priloga raznih autora o Pariškoj mirovnoj konferenciji 1919—20 i njenim političkim i ekonomskim posljedicama, nastojeći da američkog čitaoca upozna kako s njenim kritičarima tako i braniteljima. Zbog toga se tu, u jednom svesku, nalaze izvodi iz Hitlerove knjige »Mein Kampf« kao i oni iz memoara T. G. Masaryka! Lederer u svom uvodu piše da nijedan mirovni ugovor u moderno doba nije izazvao više sporova i polemike od Versailleskoga mirovnog ugovora s Njemačkom i ostalih, zaključenih na svršetku Prvoga svjetskog rata. U stvari, ugovor u Versaillesu kombinirao je — po njegovu mišljenju — elemente idealizma i etike, jedinstvene u historiji mirovnih kongresa i konferencija, s elementima staromodne politike sile. On je izmijenio političku kartu Evrope i zbog toga je »Versailles«, neizbježivo i nužno, stekao i svoje korisnike i svoje žrtve. Prvi su u njemu gledali ostvarenje i primjenu principa narodnog samoodređenja, drugi — bolni diktat. Kad je došao čas da se — nakon strašnog ratnog pustošenja 1914—18 — riješi sukob u cjelini, Woodrow Wilson i s njime drugi državnici — piše Lederer — htjeli su donijeti mirovni ugovor koji bi bio pravedan za sve, dok su mnogi drugi državnici i prvaci u taboru pobjedničkih država sumnjali u mudrost takva postupka, uvjereni da je dugotrajan i solidan međunarodni mir moguć samo ako se Njemačka što više oslabi. Zato su zagovarali politiku slabljenja bivših »Centralnih sila« s pomoću teritorijalnih aneksija i materijalnih reparacija. Te su se dvije oprečne tendencije sukobile, čim su u Parizu, u siječnju 1919, otpočeli pregovori o budućem miru.

Historičar pri tom mora — po mišljenju Lederera — odgovoriti na pitanje: kakav je, zapravo, bio taj »Versailles«? Da li je

bio pravedan, politički zdrav i ekonomski izvediv? Da li je bio glasnik novog razdoblja međunarodne etike i stabilnosti Evrope? Ili su njegove odredbe, možda, bile pretjerano teške? Da li je doista sijao sjeme razaranja, koje je stvaralo krizu za krizom i, na kraju, gurnulo Evropu u ponor novog rata? Da li je povredu njegovih odredbi izazvala neaktivnost pobjednika ili dinamičan otpor poraženih? Najzad, da li je Versailles bio unaprijed osuđen na neuspjeh?

Nastojeći da nađu odgovore na ta pitanja, historičari su, općenito govoreći, uzimali dva puta: ili su Versailles ocjenjivali na temelju kasnijeg razvoja između dva rata, odnosno, tačnije, proučavajući koliko su razni mirovni ugovori, u razdoblju između 1919—39, bili izvršeni ili ne, ili su, pak, proučavali samu Konferenciju mira, njen tok, sukobe ideja i političkih pravaca kod glavnih učesnika itd. Pri tom su svoje konačne zaključke i sudove donosili prema važnosti koju bi pripisivali ovom ili onom vidu tog općeg ugovora. Tako je za neke između njih pitanje njemačkih reparacija i privredne stabilnosti bilo ponajvažniji rezultat cjelokupne Mirovne konferencije, iako su se njene odluke odnosile i na teritorije u Evropi, Africi i Aziji. Drugi, naprotiv, pripisivali su veću važnost rješenju pitanja francuske vojne sigurnosti, osobi predsjednika W. Wilsona, načelu samoodređenja, osnivanju Društva naroda i drugo.

Lederer, zatim, niže priloge raznih autora, nastojeći da upravo obiljem različitih mišljenja i suprotnih ocjena što bolje upozna čitaoca s problemom. Prilozi, koje donosi, potječu od H. Holborna, N. Nicolsona, P. Birdsalla, A. Tardieua, J. M. Keynesa, E. Mantouxa, J. F. Dullesa, W. M. Jordana, W. S. Churchilla, A. Hitlera, G. P. Genova, Fr. Deáka, T. G. Masaryka i Ch. Seymoura. Na kraju su dodani bibliografski orijentacioni podaci za one čitaoce koji bi željeli da se bliže upoznaju s pojedinim pitanjima koja je Pariška mirovna konferencija, odmah nakon rata, rješavala, pokušavala riješiti ili, pak, napokon dobro riješila.

b. k.

E. Rosen, *Giovanni Giolitti und die italienische Politik im ersten Weltkrieg*. Historische Zeitschrift, Band 194, 1962, str. 327—346.

Autor ove studije o Giolittiju i talijanskoj politici u Prvom svjetskom ratu konstatira u uvodu da svaki čitalac memoara

toga liberalnog državnika (*Memorie della mia vita*) mora ustanoviti da on vrlo oskudno, tek na nekoliko strana, opisuje svoj stav u ratnim godinama 1915—18. (od ulaska Italije u rat do primirja), a da pri tom naglašava vlastito, nesumnjivo patriotsko, držanje u ratu. To ne može iznenaditi kad se pomisli, kolikim je napadajima talijanskih intervencionista i nacionalista, šikanama vlada Salandre i njegovih nasljednika, Giolitti bio još dugo izvrgnut i nakon što se bio dobrovoljno povukao iz parlamentarnog života Italije u svibnju 1915. Međutim, danas — nakon objavljivanja, na primjer, »Ratnih razgovora 1914—1919« od Olinda *Malagodija* — postoji mogućnost da se prikažu Giolittijevi pogledi, ocjene i predviđanja za vrijeme Prvoga svjetskog rata, da se tako baci most između dana krize oko intervencije i razdoblja Giolittijeve posljednje vlade (1920—21), pa da se shvati i njegova (skroz pogrešna) ocjena pojave fašizma.

Giolittijeva politička linija u pitanjima talijanske unutrašnje politike — piše Rosen — bila je utvrđena onog časa kad je u svibnju 1915. odustao od toga da ponovo preuzme vlast koja je izmicala iz ruku tadašnjeg ministra predsjednika A. Salandre. Ona se sastojala u ovome: da je ulazak Italije u rat najteža zabluda, a da on (Giolitti) neće u unutrašnjoj politici ometati rad vlada. Njoj je ostao vjeran do kraja (do svršetka rata) i zato se povukao u Cavour, ne dolazeći ni u parlament do kraja 1917. iz straha da ne bi bio primoran ući u diskusiju o pitanjima o kojima je, po njegovu mišljenju, trebalo za vrijeme rata šutjeti.

Njegov je aktivni neutralizam — piše dalje Rosen — od dana izbijanja rata u ljetu 1914. do intervencije Italije počivao na istim temeljima kao i vanjskopolitička linija vlada pod njegovim predsjedništvom od 1903. pa sve do 1914. Već je njegova prva vlada u 80-tim godinama smjerala jednako na očuvanje obaveza, proizašlih iz Trojnog saveza, kao i na održavanje pozitivnih odnosa sa Francuskom. Pri tom je Giolitti — unutar Trojnog saveza — očekivao od njemačke diplomacije da suzbija agresivne tendencije austro-ugarskih vojnih krugova, nastojeći sam da pod svaku cijenu ostane vjeran tom savezu. Na to je Giolitti, za vrijeme neutralnosti Italije u ratu, nadovezivao daljnje svoje vanjskopolitičke ocjene: bio je nepokolebljivo uvjeren u vojnu i ekonomsku moć Njemačkog carstva, a ta je njegova vjera bila tako čvrsto ukorijenjena da je utjecala i

na njegovu procjenu moći Dvojne monarhije, kojoj je pripisivao viši stupanj vanjske i unutrašnje snage nego što je to pokazivao tok događaja u prvim mjesecima rata; smatrao je činjenicom da protivnicima Njemačke neće poći za rukom da, bilo na zapadu ili istoku, prijeđu njene granice, a nije ni od savezničke blokade očekivao neko odlučujuće djelovanje. U prosincu 1914. nije bio potpuno uvjeren u konačnu pobjedu njemačkog oružja, ali je smatrao, kao nešto što se samo po sebi razumije, da će Njemačka, za dva ili tri desetljeća, ponovo postati vodeća sila u Evropi i u svijetu, a nekoliko je mjeseci kasnije, u ožujku 1915, predviđao da će samo Njemačko carstvo, Velika Britanija i Sjedinjene američke države izaći iz rata kao velesile. Rusiju je predbježno isključivao iz toga kruga, budući da je čitava njena budućnost, po njegovu mišljenju, zavisila od pobjede ili poraza — u prvom slučaju golemo gomilanje moći, u drugom potpuni slom — a sa Francuskom kao velesilom nije uopće računao.

Dakako da su te njegove vanjskopolitičke ocjene, nakon ulaska Italije u rat, pretrpjele i korekture, u prvom redu stav prema Njemačkoj. U studenom 1917. sumnjao je u mogućnost njemačkog poraza, ali je po prvi put otvoreno izrazio želju da Saveznici pobijede Njemačku, a to je njegovo mišljenje, neposredno uoči i nakon potpisivanja primirja u listopadu i studenom 1918, poprimilo oblike čvršćeg principijelnog stava. Poraz Centralnih sila — govorio je — znači propast militarizma, koji je u Njemačkom carstvu i Austro-Ugarskoj imao svoj najjači bastion, a konac militarizma povlači za sobom nestanak onih sistema, u kojima vojska — koja bi zapravo morala biti samo žandarm društvenog uređenja — u stvari vlada. Vjerovao je očigledno da su takvi sistemi za uvijek iskorišteni iz historijskog procesa i da je demokracija u ratu izdržala svoju posljednju i najtežu kušnju. To njegovo shvaćanje — po mišljenju Rosena — predstavlja ključ za razumijevanje Giolittijeva političkog držanja i djelovanja u poratnom vremenu.

Od odlučne je važnosti — piše Rosen — intervencija vojnih krugova u talijanskoj unutrašnjoj politici, i to ne samo 1920—21, nego — kao što je to prvi dokazao Gaetano Salvemini u svom »Dnevniku 1922—1923« — već i ranije (1919). Ta se »vlastita politika« (Salvemini) talijanskih vojnih krugova ocrtavala već u travnju 1919. pri jurišanju i paležu sjedišta socijalističkog

lista »Avanti« u Milanu; u srpnju u pripremanju jedne akcije tršćanskog armijskog korpusa protiv Ljubljane; u rujnu prilikom okupacije Rijeke po D'Annunziju i podrške u srpnju koja mu je tada pružena; u suradnji vojnih zapovjednika s odredima »Fascia« u čitavoj Julijskoj Veneciji, ali su tek neuspjeh akcije radničkog zaposjedanja fabrika u jesen 1920. i s tim u vezi zakašnjela reakcija talijanskoga građanstva pridonijeli da već postojeća vojno-fašistička suradnja na terenu poprimi oblike »sistematske i intenzivne« (Salvemini). Mnoga su vojna nadležstva u Italiji smatrala da su fašistički odredi pokret koji će obnoviti otpornu snagu nacije; talijanski su oficiri demonstrativno nosili fašističke značke, djelovali u fašističkim formacijama i sudjelovali, više ili manje otvoreno, u terorističkim akcijama koje bi fašisti provodili, itd. Međutim su mlake protumjere liberala Giolittija bile preslabostajao je pri tom na površini, progoneći takve postupke oficira, u najboljem slučaju, kao disciplinski prekršaj, a pothvate fašizma čisto simptomatski kao narušavanje javnog reda, ne ulazeći uopće dublje u ocjenu političkog značenja i dosega toga fenomena. Giolitti nije nikako mogao shvatiti da bi vojska mogla postati suradnik nacionalističkog radikalizma, a to utoliko više što mu je krajem 1920. pošlo za rukom da D'Annunziju ekstremno nacionalističku pustolovinu u Rijeci okonča, zahvaljujući upravo pomoći vojske i mornarice. Da se ti isti ljudi razvijaju, zapravo, nacionalistički još ekstremnije, Giolitti nije uopće primjećivao, i to pretežno zato jer ga je u tome priječilo optimističko shvaćanje militarizma i njegove sudbine.

Rosen u jednoj bilješci, samo spominje izlazak iz štampe dokumenata iz Giolittijeva arhiva — izašlih u međuvremenu pod naslovom »Dalle carte di Giovanni Giolitti« (I—III, Milano 1962, Istituto Feltrinelli) — ali ih, na žalost, u ovom radu nije mogao upotrijebiti. b. k.

Herbert Steiner, *Bibliographie zur Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung 1867—1918*, Wien 1962.

Osim nekih pokušaja za vrijeme Austro-Ugarske, prva bibliografija o austrijskom radničkom pokretu izdana je tek prošle godine. Josef Stammhammer djelomično je obuhvatio u svojim djelima »Bibliographie des Sozialismus und Communismus« I—III, Jena 1893 do 1909, i »Bibliographie

der Sozial-Politik« I—II, Jena 1896 i 1912, literaturu o austrijskom radničkom pokretu, ali je nije dijelio od njemačke. Istraživači su se dosada uglavnom služili djelima kao što su: Ludvig *Brügel*, *Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie* I—V, Wien, 1922 do 1925, Julius *Deutsch*, *Die Geschichte der österreichischen Gewerkschaftsbewegung*, Wien 1908, Fritz *Klenner*, *Die österreichischen Gewerkschaften* I, Wien 1953, i Jacques *Hannak*, *Im Sturm eines Jahrhunderts*, Wien 1952.

Bibliografija H. Steinera obuhvaća literaturu za radnički pokret te radničku i sindikalnu štampu u Austriji. U uvodu autor upozna je čitaoc sa ustanovama kojih je materijale iskoristio i upozorava na fondove važne za proučavanje radničkog pokreta u različitim arhivskim ustanovama. Osim službenih izdanja, kao što su godišnji izvještaji Socijaldemokratske stranke i izvještaji sa kongresa i konferencija, autor je upotrijebio stare kataloge knjižare »Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand«, zbirke iz »Sozialwissenschaftliche Bibliothek der Wiener Arbeiterkammer« gdje je sačuvano nekoliko hiljada knjiga i brošura iz ostavštine Viktora Adlera, Engelberta Pernestorfera, Antona Mengera i Leopolda Winarskyja. Pretežni dio bibliografskih jedinica objavljen je upravo iz zbirke ove biblioteke. Pored toga, Steiner je iskoristio i biblioteke: Oesterreichischer Gewerkschaftsbund, Oesterreichischer Nationalrat, Sozialministerium, Konsumverband, Bundeshandelskammer, Nationalbibliothek, Stadtbibliothek, Karl Marx Institut, KPO, Arbeiter Zeitung, i neke privatne zbirke. Novoosnovani arhiv i biblioteka udruženja »Verein für Geschichte der österr. Arbeiterbewegung« još nisu bili autoru pristupačni za istraživanje. Ova biblioteka obuhvaća dijelove zbirki iz Karl Marx Instituta i Arbeiter Zeitung, a arhiv raspolaže s ostavštinom Friedricha Adlera, Wilhelma Ellenbogenaa, Karla Seitza i Benedikta Kautskog.

Autor se poglavito ograničio na objavljivanje izdanja štampanih u austrijskom dijelu Monarhije, ali nije u tome ostao dosljedan. Kod izbora slovenske i hrvatske radničke literature i štampe autor zahvaća i ugarski dio Monarhije.

Prvi dio knjige sadržava literaturu i štampu izdanu u Austriji i nekoliko izdanja štampanih izvan austrijskih granica. To su uglavnom brošure o načelnim stavovima socijalne demokracije, napisane od austrijskih socijalista a izdane u Zürichu,

Stuttgartu, Leipzigu i Berlinu. Od izdanja značajnih za kršćansko-socijalni i njemačko-nacionalni pokret, navedena su samo najvažnija. Objavljen je i izbor publikacija, u kojima se raspravlja o radničkom pitanju, iako ih nisu izdale radničke organizacije. Prilozi objavljeni u časopisima kao što su: *Neue Zeit* (Stuttgart), *Der Kampf* (Wien), *Grünbergs Archiv für Geschichte des Sozialismus* (Leipzig), *Edgar Joffes Archiv für Sozialwissenschaft* (Tübingen) nisu obuhvaćeni, iako su za proučavanje radničkog pokreta u Austriji vrlo važni. Isto tako ne nalazimo ni izdanja I i II Internacionale. Kod sastavljanja ove bibliografije autor je upotrijebio i arhivske fondove, prije svega spise o izdavanju radničkih listova i cenzuri. U arhivskim ustanovama naišao je na velik broj statuta i poslovnika radničkih organizacija, pa u knjizi donosi i neke od tih materijala.

Knjiga obuhvaća razdoblje od 1867 do 1918 tj. od početaka organiziranoga radničkog pokreta do sloma Austro-Ugarske. Nekoliko izdanja odnosi se i na ranije godine (1858—66). Bibliografske jedinice poredane su kronološki po ovim skupinama: knjige i brošure, radnička štampa, sindikalna štampa, periodika i radnički kalendari (2987 bibl. jed.)

U drugom dijelu knjige objavljen je izbor iz češke radničke literature, radničke štampe i osobito sindikalne štampe. Isto takav izbor načinjen je za poljsku radničku literaturu te radničku i sindikalnu štampu. Izbor slovenske i hrvatske radničke literature i štampe nije najsretnije riješen. Osim radničkih listova i brošura na slovenskom jeziku, autor spominje *Glas slobode* (Sarajevo), *Novu borbu* (Budimpešta), *Radnički glasnik* (Zagreb), *Slobodu* (Zagreb), brošure »1. Svibanj« i »Protiv militarizma« (prijevod Antona Schrammela »Gegen die Aushebung von Rekruten und gegen das stehende Heer«). Slijedi izbor židovske radničke literature i štampe. Kod izbora talijanske radničke literature i štampe treba upozoriti na neka izdanja i novine, štampane u Istri i Dalmaciji. To su: *Martinuzzi Giuseppeina*, *La lotta nazionale in Istria considerata quale ostacolo al Socialismo*, 1900, i novine »L'Alba«, Rovinj 1894—1896, »Il Proletario«, Pula 1900—07 i »Il socialista«, Zadar 1898.

U uvodu autor ispravno konstatira da za izučavanje radničkog pokreta nije dovoljno samo poznavanje literature i štampe pa donosi i najvažnije arhivske fondove. Najinteresantniji fondovi za naše po-

druže jesu: Haus-Hof- u. Staatsarchiv Wien: Informationsbüro (1864—1908), u kojemu ima važnih informacija i o međunarodnom radničkom pokretu; Literarisches Büro (1905—15), izvještaji o internacionalnoj socijalističkoj mirovnoj konferenciji u Stockholmu (kartoni 317 i 318), kao i o mirovnim pregovorima u Brest-Litovsku (kartoni 320 do 322); Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien; Ministerium des Innern — manji ostaci akata — /16/4,22 Bosna, Bukovina, 22 Dalmacija 22 Kranjska, 22 Istra i Primorje, 22 Gornja Austrija, Mađarska, 22 Šleska, Štajerska, Tirol. Sačuvani su i manji ostaci spisa sa sign. 15 i 15/16, 22 Dalmacija, 22 Kranjska, 22 Primorje i Istra i 22 Štajerska; Justizministerium VI d, VI e, VI k, IV (spisi o štampi); Kriegsarchiv Wien: kod KM spisa i prezidijalnih spisa ima i pojedinih bilježaka o radničkom pokretu. Interesantni su spisi o intervenciji vojske kod pojedinih štrajkova.

Iscrpni i važni su interni štampani godišnji izvještaji direkcije policije u Beču: »Die sozialdemokratische und anarchistische Bewegung« (1880—1918). Ove izvještaje možemo naći u »Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien, Ministerium des Innern«, Praes. 22 in genere, među spisima »Informationsbüro«, a često i u zemaljskim arhivima, uz prezidijalne spise državnih namjesništava.

Na kraju knjige objavljen je i popis svih strukovnih udruženja osnovanih u Austriji od 1842 do 1918. Udruženja su razvrstana kronološkim redom unutar šesnaest strukovnih saveza. Posebno su navedeni kršćanski sindikati od 1852 do 1918.

Ovo djelo ne predstavlja samo značajan prilog za proučavanje radničkog pokreta u Austriji nego i za sve zemlje koje su se u ono doba nalazile u sastavu Austro-Ugarske. *Cvetka Knapič-Krhen*

Charles Jelavich, *Serbian Nationalism and the Question of Union with Croatia in the Nineteenth Century*, »Balkan Studies« 1962, 3, str. 29—42.

Poslije brojnih radova — što u suradnji sa suprugom Barbarom (knjiga o Rusiji na Istoku 1876—1880, zbirka tekstova o Habsburškoj monarhiji, prilozi o dokumentima iz tzv. »okupacionog fonda«, prepisci A. P. Davidova s N. K. Giersom i dr.), što samostalnih (knjiga o carskoj Rusiji i balkanskom nacionalizmu, te rasprave o bosansko-hercegovačkom ustanku

1881—82, rusko-bugarskim odnosima 1892—96, položaju i ulozi crkve u Srbiji u XVIII. st., o Nikoli Pašiću i dilemi: Velika Srbija ili Jugoslavija, itd.) — prof. Ch. Jelavich odštampao je svoje predavanje pod gornjim naslovom, održano 27. III 1961. u solunskom Institutu za proučavanje Balkana. U uvodu ističe da se postavljeni zadatak sastoji u tome, da ispita i izloži politiku srpske vlade i shvaćanja više istaknutih Srba o pitanju oslobođenja i ujedinjenja srpskih zemalja, kao i važno pitanje ujedinjenja Srba i Hrvata (i Slovenaca) u jednu zajedničku državu pod egidom jugoslavenstva.

Prvog decembra 1918. bilo je proglašeno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca — piše J. — i to je predstavljalo kulminaciju rada i sanja idealista XIX. st., uvjerenih da ta tri slavenska plemena u novo doba ne samo da treba nego i da moraju biti zajedno, u zajedničkoj nezavisnoj državi. Po njihovu je mišljenju bilo moguće da se svladaju oni faktori koji su ih stoljećima dijelili — kao vjera, kultura, pismo, običaji, tradicije i dr. — i da ih zamijeni čudotvorna formula jugoslavenstva XIX stoljeća. Vjerovali su da je princip samoodređenja naroda i pravedan i pravilan, jer će se njegovom primjenom okončati tuđinsko gospodstvo i osigurati trajni mir u području svijeta koji je rijetko kad uživao tu blagodat. Takve su nazore zastupali i ugledni javni radnici i učenjaci u inozemstvu (Henry Wickham Steed i R. W. Seton-Watson u Engleskoj, Ernest Denis i Emile Haumant u Francuskoj, Robert J. Kerner u Sjedinjenim državama). Ti su južnoslavenski i strani idealisti pripremali tlo za stvaranje nove države, pošto je Prvi svjetski rat stvorio uvjete koji su omogućili da se njihov cilj i ideal oživotvori. No, Srbi, Hrvati i Slovenci, u razdoblju između dva rata, nisu živjeli u slozi i miru; njihove se protivštine nisu smanjile a proplamsaji žestokog nacionalizma kod Srba i Hrvata izbili su i u Drugom svjetskom ratu. Za teškoće te nove države postoje mnogi razlozi, a jedan od najvažnijih među njima jest optužba, da nova jugoslavenska država (Kraljevina SHS, kasnije Jugoslavija) nije bila drugo nego izrazito srpska država, u kojoj su Hrvati i Slovenci bili svrstani u red građana drugog reda. Pristaše ove teze ističu da odgovorni srbijanski državnici XIX st. nisu nikada htjeli »Jugoslaviju« nego su više bili skloni stvaranju »Velike Srbije«. Uvjereni su da politika srpskih vlada, te izjave i dje-

latnost Srba opravdavaju takav sud i optužbu. Zato J. želi da to izbliže razmotri.

To pitanje — nastavlja J. — ne počinje u XIX st. nego već u srednjem vijeku. Srbija je tada, pod carem Dušanom, postala moćna država i neki su se čak nadali da će ona preuzeti ulogu i mjesto Bizanta, ali je te nade pokopao poraz na Kosovu. Onda Srbija živi pod turskim gospodstvom gotovo pet stoljeća i ostaje po strani od velikih promjena uzrokovanih Renesansom, Reformacijom, Prosvjetiteljstvom i industrijskom revolucijom. Međutim, pojam nacije i države sačuvala je Pečka patrijaršija, koja je preuzela mnoge od funkcija srpske države. Spomen na veliko srednjovjekovno carstvo očuvala je narodna pjesma, i tako su srpski državnici u XIX st. formulirali program i ciljeve za budućnost, noseći u sebi živu tradiciju i sjećanje na prošlost. Glavni im je cilj postao uspostava potpune nezavisnosti i ujedinjenje svih Srba u jednu pravoslavnu državu. Takav je program razvio Ilija Garašanin, ministar vanjskih poslova Srbije, u svom »Načertaniju«, ističući u njemu kako Srbi — obnavljajući Dušanovo carstvo — neće stvarati ništa novo. Pri tom je Garašanin posebnu pažnju pridavao Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji, Srijemu, Bačkoj i Banatu kao zemljama u kojima živi pretežno srpski elemenat, pa ih zbog toga, jednog dana, i treba pripojiti Srbiji. Taj je Garašaninov program izražavao poglede vladajuće i utjecajne klase u Srbiji sredinom XIX st., a kasnije se pokazalo da srpski narod — vlada, crkva, »srednja klasa«, političke stranke, seljaštvo i vojska — stoji kao jedan u borbi za taj nacionalni ideal i program. I svi su Srbi 1914. mogli s ponosom u duši da se osvrnu na uspjehe i dostignuća u proteklih sto godina. Značenje i važnost tih postignuća za narod razumjeli su državnici Srbije: I. Garašanin, J. Ristić i, osobito, N. Pašić.

Tako se Srbija našla pred pitanjem jugoslavenstva (a ono je, po Jelavichu, bilo hrvatski program i odgovor hrvatskih intelektualaca na ispovijedanje programa tzv. Velike Srbije!), koje je bilo — misli on — direktan izazov srpskom nacionalizmu i težnjama Srbije. Prihvaćanje toga novog ideala značilo je ugrožavanje historijske uloge srpskog naroda; možda bi, čak, ono nametnulo Srbiji drugorazrednu ulogu i u okviru nove države i na Balkanu; hrvatski su propovjednici i zagovaratelji tog ideala (jugoslavenstva) živo propagirali decentraliziranu državu, uređenu federativno, što je odgovaralo njihovim tra-

dicijama, dok su Srbi bili razvili izrazito centralistički tip države. Svi su ti faktori — pored onih, koji su proizašli iz njihovih vjerskih i kulturnih razlika — utjecali na odgovorne Srbe da s rezervom primaju ideal jugoslavenstva. Pri tom nisu ni sami Hrvati listom prijanjali uz taj ideal, a to je, također, utjecalo na stav Srba. Dok su se Srbi uzdigli od raje do uloge i položaja značajnoga političkog faktora na Balkanu uoči rata 1914—18, Hrvatima — od 1790. dalje — nije polazilo za rukom da postignu takve uspjehe na političkom polju, nego su zapravo nazadovali, ne mogavši nikada potpuno prekinuti psihološke i političke veze s Austrijancima i Mađarima. Među njima (Srbima i Hrvatima) ležala je, kao jabuka razdora, Bosna i Hercegovina i tu nije bilo kompromisa, ali se, ipak, kod Srba nalazilo ljudi, zagovornika i pristaša vjere u srpsko-hrvatsku zajednicu. Takav je bio Dositej Obradović u XVIII st., takva je bila i generacija Srba na početku XX st. (J. Cvijić, J. Škerlić, St. Stanojević), no ni oni nisu nikada napuštali tradicionalne srpske poglede i ideale, uvjereni da će ih se, s dobrom voljom, moći zaštititi, očuvati, ojačati unutar jugoslavenske države. Zbog toga su odgovorni srpski državnici morali razmatrati ideje jugoslavenskog nacionalizma, čak ako ih i nisu uvijek primali. Prvi je to morao učiniti Garašanin.

Međutim, osnovno je pitanje pri tom glasilo ovako: Kakav će položaj Srbija zauzeti unutar nove jugoslavenske države? Rat 1914—18 postavio je Srbiju pred izbor, da li da se založi za ujedinjenje svih Srba ili za ujedinjenje Jugoslavena. Nikola Pašić bio je u toku rata najodgovorniji za odluke Srbije u tom pogledu i njegova tadašnja politika podvrgnuta je najoštrijoj kritici, osobito od strane onih, koji prihvaćaju interpretaciju Milade Paulove u njevoj poznatoj knjizi »Jugoslavenski odbor«. Citirajući mišljenje prof. Vase Čubrilovića o Pašiću (da je on od početka nedvojbeno bio za to, da Srbija mora raditi za stvaranje jugoslavenske države), i J. dolazi do zaključka da dosadašnja raspoloživa građa potvrđuje činjenicu da je Pašić u principu prihvatio koncepciju o ujedinjenju Srba, Hrvata i Slovenaca, ali se nikada nije htio složiti s time da uloga Srbije ne bude najveća i prva. Ako dođe do ujedinjenja, Srbija je pozvana da u toj novoj državi vlada!

J. na kraju dolazi do ovih zaključaka: Kad je 1. XII 1918. proglašeno Kraljevstvo SHS, ono nije predstavljalo plod akcije ni srpske vlade ni »Jugoslavenskog

odbora« (iako, po njegovu mišljenju, ne treba omalovažavati ili potcjenjivati njihov doprinos), nego je prvenstveno rezultat faktora koji su nastajali za samog rata, potpuno nezavisno od Srba, Hrvata i Slovenata. Među njima su najvažniji ovi: 1) ispadi režima u jugoslavenskim zemljama Monarhije za vrijeme rata; 2) odluka Saveznika da primijene princip samoodređenja naroda, čime su nužno izazvali raspad Habsburške monarhije; 3) boljševička revolucija, kojom je Srbija izgubila podršku carske Rusije i tako postala pristupačnija za prijedloge o ujedinjenju; 4) ekonomsko i političko rasulo, izazvano ratom u južnoslavenskim zemljama, i 5) — s gledišta Hrvata i Slovenaca — napredovanje talijanskih snaga na istočnoj obali Jadrana poslije zaključenja primirja, koje je ugrožavalo Dalmaciju i druge hrvatske zemlje. U svakom slučaju: konačno stvaranje jugoslavenske države rezultat je realne a ne idealne politike («Realpolitik» a ne »Idealpolitik») — zaključuje Jelavich. b. k.

Arató Endre, *A nemzetek kérdése története Magyarországon I 1790—1840, II 1840—1848* (Historija nacionalnog pitanja u Mađarskoj 1790—1848), Budapest 1960, str. 846 + 5 geografskih karata.

Obuhvativši u svome djelu sve nacionalne manjine na nekadašnjem području krune sv. Stjepana, Arató iscrpno prikazuje historijat njihove borbe na pragu 1848 za afirmaciju kako na kulturnoprosvjetnom tako i na ekonomskodruštvenom polju. Svoju interpretaciju događaja nastoji potkrijepiti čvrstim argumentima i konkretnim podacima, izbjegavajući olako domišljanje, suvišne fraze i nehistorijsko »beletriziranje«. U traženju što tačnije definicije pojedinih historijskih fenomena u datom vremenu, autor u više navrata ponavlja svoje misli, kategorički odbijajući crno-bijeli stav.

Pojave koje su imale dalekosežnije posljedice A. podvrgava oštroj, marksističkoj kritici, ali nažalost, mjestimice zapada pri tom u šablonu i »rutinerstvo«. Treba, osim toga, napomenuti da je autor na štetu ostalih narodnosti relativno najviše prostora dao problemu međusobnog odnosa Slovaka i Čeha, te Slovaka i Mađara, što je i razumljivo kada se zna da su Slovaci i Česi »interesna sfera« njegova historijskog proučavanja.

Svezak, koji obuhvaća razdoblje od 1790—1840, pisac je podijelio u dva dijela. U prvom: »Pojava nacionalnog pitanja«, daje ekonomskodruštvenu sliku svih područja Ugarske koja su bila nastanjena nemađarskim narodima, upoređujući ih s onima koja su bila nastanjena isključivo mađarskim življem. Navodeći niz podataka, zaključuje da su nemađarski narodi u Ugarskoj živjeli u zaostalijim ekonomskodruštvenim uvjetima nego mađarski narod.

A. obraća mnogo pažnje razvoju trgovačke buržoazije u nemađarskih naroda, ističući da je rezultat balkanske trgovine, koja je procvatela u prvoj polovini XIX st., bila akumulacija značajnog kapitala u rukama srpskih, rumunjskih i u manjoj mjeri saskih trgovaca. Analizirajući industrijski razvoj na području nemađarskih naroda, on ističe da je trgovački kapital jedva sudjelovao u industrijskoj proizvodnji. Dosta prostora daje pojavi i razvoju izvanacehovskog obrta među Slovacima, Rumunjima i Srbima u Vojnoj krajini. Nakon ovog izlaganja zaključuje da se može tačno ustanoviti koji su društveni slojevi vodili, odnosno podupirali nacionalne programe i pokrete: u Hrvatskoj su to bili robnoproduktivno plemstvo i trgovačka buržoazija, srpski i rumunjski nacionalni pokret pomagali su trgovačka buržoazija, obrtnici i imućni seljaci, a saski pokret relativno razvijeno građanstvo. Bazu slovačkoga nacionalnog pokreta tvorili su slovački gradovi, seoski trgovci, obrtnici i imućni seljaci. Ukrajinsko društvo bilo je zaostalije od slovačkoga; ono tada još nije raspolagalo građanskom klasom. Prema autoru, svojstveno je za sve nacionalnosti u tadašnjoj Ugarskoj da su glavnu riječ među njima imali intelektualci, u početku pokreta regrutirani gotovo isključivo iz redova svećenstva.

U vezi s prvim pokušajima nemađarskih naroda oko književnog jezika, A. najprije govori o Hrvatima, spomenuvši samo Šipuća, Jambrešića i Katančića. Slovacima posvećuje mnogo više pažnje, prikazujući iscrpno njihova nastojanja oko stvaranja jedinstvenoga književnog jezika.

Govoreći o historiji kao sredstvu za jačanje nacionalne svijesti, autor spominje Jovana Rajića, govori nešto više o saskim

historičarima, zatim rumunjskim i slovačkim, a najviše se zadržava na ukrajinskim. Hrvati nisu u tom poglavlju spomenuti. Dobiva se dojam da A. nije hrvatsku povijest uopće temeljito proučio. Otuda, zacijelo, njegova skučenost, nesigurnost i neelastičnost u donošenju sudova koji se tiču tadašnjih hrvatsko-mađarskih problema.

Prikazani I dio prvog sveska A. opširno komentira, navodeći izvore i literaturu. Ovdje prije svega prikazuje brojčani odnos ne-Mađara prema Mađarima u okviru zemalja krune sv. Stjepana, služeći se statističkim podacima iz 40-ih godina XIX stoljeća. Da bi što zornije prikazao političko-teritorijalnu razjedinjenost nemađarskih naroda, A. predočuje tu nepobitnu činjenicu s pomoću vrlo preglednih statističkih tabela.

Drugi dio prvog sveska posvećen je jezičnokulturnom razvoju nemađarskih naroda i početku međusobne borbe između Mađara i ne-Mađara. Autor polazi s konstatacije da su nacionalni pokreti, u skladu s ograničenim ekonomskodruštvenim razvojem, i dalje zadržali staleško-plemićko obilježje. Posebnu važnost pridaje kulturnim vezama između pojedinih dijelova istoga naroda geografskopolitički razjedinjenoga, zadržavajući se pri tom najviše na Srbima i Rumunjima.

Govoreći o kulturnim vezama između Mađara i ne-Mađara, A. na više mjesta ističe da je njegovanje mađarskog jezika dalo poticaj nemađarskim narodima. »Tragično je protivurjeđe«, kaže on, »bilo u tome što je mađarski vladajući sloj nijekao nemađarskim narodima ono za što se sam s pravom borio«. On oštro razlikuje naprednu borbu mađarske džentrije za mađarski jezik od njenih nacionalističkih težnji.

Interesantno je poglavlje, u kojem A. govori o metodama mađarizacije i o različitim oblicima nacionalnog tlačenja u istočnoj Evropi. Mađarizaciju poistovećuje s prusifikacijom, primjećujući da prva nije bila tako efikasna kao druga. Prusifikacija, prema njemu, odvijala se nemilosrdnije i brutalnije negoli mađarizacija. Omjer Mađara prema ostalim narodima, koji su živjeli u okviru državnih granica tadašnje

Ugarske, iznosio je 39,6%, dok je u Pruskoj omjer 83% u korist Nijemaca. Prema tome, vladajući sloj nije mogao u Ugarskoj provoditi efikasnu nacionalnu politiku kao u Pruskoj: mađarizacija je bila »blaža«, ne zbog sentimentalnosti vladajućeg sloja, već zbog njegove slabosti.

Analizirajući ilirski pokret, A. tvrdi da su u njemu došle do izražaja i neke nacionalističke crte: ilirizam je, po njegovu mišljenju, svoju mržnju prema mađarskoj vladajućoj klasi prenio na cijeli mađarski narod. Navodi polemiku, koja se povela između mađarskih i hrvatskih novina o tome i konstatira da nacionalizam dolazi i u jednih i u drugih sve više do izražaja, što je još više zaoštrilo mađarsko-hrvatske odnose.

Drugi svezak, koji obuhvaća razdoblje od 1840—1848, odnosi se uglavnom na analizu uzroka koji su pridonijeli daljnjem zaoštavanju protivurječnosti između Mađara i ne-Mađara. Tu autor govori o razvoju kapitalističkih odnosa na područjima koja su nastavali nemađarski narodi. Prikazujući stanje nemađarskih seljaka, A. konstatira da je u najtežem položaju bilo ukrajinsko i slovačko seljaštvo, što potvrđuje niz ustanaka i buna u njegovoj sredini.

Govoreći o nacionalnoj politici opozicije, napominje da je mađarska džentrija, kada je ušla u borbu za nezavisnu mađarsku državu, smatrala cijelu Ugarsku, sa svim njenim narodima, jedinstvenim nacionalnim tržištem i htjela cijelu zemlju povesti u borbu protiv austrijskog ugnjetavanja; ona je provodila politiku prema kojoj se pojam nacije u praksi poistovetio s pojmom države.

Jedan od predstavnika opozicije, M. Weselényi, boji se slavenskih pokreta, jer ne razlikuje, kako A. misli, naprednu od reakcionarne suradnje među Slavenima. On nastoji oko jačanja neslavenskih naroda, prije svega Rumunja. Istovetni su stav u biti imali i centralisti koji zaplašeni panslavizmom još više naginju Beču. Svoju pažnju autor je naročito usredotočio na konzervativca grofa I. Széchényi-a, čija se politika mađarizacije nemađarskih naroda razlikovala od politike mađarske liberalne opozicije; on odobrava zahtjeve u pogledu mađarskog jezika, ali ne smatra ispravnim

nasilni jezik pod svaku cijenu. Nemađarske narode trebalo bi, prema Széchényi-u, uvjeravanjem privoliti na učenje mađarskog jezika. Opozicija je, naprotiv, tvrdila da slavenski pokreti nisu nastali zbog mađarskog pritiska već da su inspirirani izvana tj. iz Rusije. Autor upozorava da je važno razlikovati plemstvo koje pripada konzervativnoj stranci od »aulikaša«, koji su, što se tiče nacionalnog pitanja, zastupali austrijske interese. On, nadalje, tvrdi da Széchényi-eva tolerancija prema nemađarskim narodima nije bila rezultat njegova naprednijeg stava, nego njegove nedosljednosti u borbi protiv feudalizma. Misli da bi pogriješili oni koji bi od naprednijeg Kossutha i radikala očekivali pozitivniju nacionalnu politiku, jer je ta protivurječnost bila zakonita posljedica suvremenog nacionalizma.

Govoreći o odnosu mađarskih radikala prema nacionalnom pitanju, autor ističe da su oni, s obzirom na integritet Mađarske, stajali na istoj liniji kao i liberali, osim što nisu zastupali mišljenje da bi bilo potrebno u sukobu sa Slavenima tj. s nemađarskim narodima povezati se s Austrijom. Pisac ističe pri tom nasilni stav Tančića i Petöfia u pitanju mađarizacije.

Prije nego što će završiti svoje izlaganje sažetim pogovorom, A. posvećuje pedesetak stranica daljnjem zaoštavanju hrvatsko-mađarskih odnosa, stalno ističući nepopustljivost i tvrdoglavost mađarske dženrije u rješavanju nacionalnog pitanja. Autor daje kulturni presjek Hrvatske u 40-im godinama XIX st. i donosi neke podatke o hrvatsko-poljskim vezama (poljska emigracija). On i ovu kao i prvu knjigu zaključuje obilatim komentarom na preko 70 stranica.

Treba istaći da autor u komentaru prve i druge knjige ne nabraja suhoparno literaturu i izvore, kojima se služio, već ih kritički ocjenjuje iznoseći pozitivne i negativne strane pojedinih djela i dopunjujući u više slučajeva svoj glavni tekst.

Neće biti suvišno ako se na kraju prikaza ukaže na neke netačnosti koje se u Aratóvljevu tekstu mogu uočiti već na prvi pogled. Tako on, npr., na jednom mjestu kaže: »Također su i dalmatinski Hrvati hladno primili ilirsku misao, jer su bili

ponosni na bogatu tradiciju, na dubrovačku književnost, i protivno štokavskom narječju prionuli su starom kajkavskom dijalektu« (str. 214). Osim toga, autor stavlja »Smrt Smail age Cengića« u 30. godinu XIX st., što je dakako netačno kad se zna da je taj ep štampan tek 1846, a sam se događaj zbio 1840 (211). Riječ »leto« u »Kipu domovine« prevodi kao »ljetno« (godišnje doba), a Janka Draškovića stalno spominje kao Jovana Draškovića. Osim toga, Aratóu se može opravdano prigovoriti što se nigdje nije u svom radu poslužio Šišićevom »Hrvatskom poviješću« III (1913), u kojoj je obrađeno isto razdoblje.

Pisac je svojoj drugoj knjizi dodao pet reproduciranih geografskih karata iz XVIII i XIX st., koje obiluju petrografskoekonomskim, administrativnim i etnografskim podacima. *Ivan Meden*

A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 1961, str. 439.

U povodu 65-godišnjice osnivanja Zagrebačke tvornice papira, koja je bila najznačajnije poduzeće industrije papira ne samo u Zagrebu nego i na širem području Hrvatske i koja je, uz slovenske tvornice papira, značila bazu proizvodnje papira na jugoslavenskom tlu, izdao je njezin kolektiv knjigu A. Lj. Lisca, »u kojoj je obuhvaćena historija industrije papira u Zagrebu i njezin razvoj od prvih početaka u XVIII. stoljeću pa do danas« (Predgovor). Edicija je bogato ilustrirana s preko stotinu slika, najvećim dijelom fotografija tvorničkih postrojenja iz vremena između dva rata i nakon Oslobođenja. Dokumentacija o poslovanju pojedinih poduzeća zagrebačke industrije papira dana je u iscrpnim tabelama u tekstu, kao i u posebnim prilogima na kraju knjige.

Uvodno poglavlje: »Papir i proizvodnja papira« (9—19) upoznaje nas u sažetom pregledu s osnovnim podacima iz historije proizvodnje papira i tehničkih pronalazaka u proizvodnom procesu; čitaocu, koji nije stručnjak, veoma će dobro doći opis osnovnih principa proizvodnje papira nekog i danas, uz preglednu shemu proizvodnog procesa.

U drugom poglavlju pisac prikazuje: »Izrađivanje papira kod nas« (21—33), bilježeći prema literaturi poznate obrtničke

i manufakturne radionice u slovenskim i hrvatskim krajevima do početka XIX st. i kasnije industrijske pogone za produkciju papira u jugoslavenskim zemljama. Najstariji mlinovi za papir osnovani su u Sloveniji, gdje već u XVIII st. nalazimo znatno razvijenu proizvodnju papira. U Hrvatskoj, osim pojedinačnih povremenih pokušaja, značajnije je poduzeće sve do potkraj XIX st. samo tvornica (prije manufaktura) papira u Rijeci.

Centralno poglavlje knjige i njen najvredniji dio, izrađen na temelju izvorne arhivske građe i objavljenih tvorničkih bilanca i izvještaja, posvećen je razvoju Zagrebačke tvornice papira od njena postanka 1893—95. do danas (35—207). Poduzeće je osnovano 1893. kao dioničko društvo, s temeljnom glavnicom od 600.000 kruna podijeljenih na 3 tisuće dionica; međutim, do izgradnje tvornice i početka rada njenih pogona protekle su još dvije godine, jer je između društva i gradskog poglavarstva izbio spor oko lokacije. Dioničari su željeli podići tvornicu uz željezničku prugu, blizu Botaničkog vrta, što je bilo odbijeno iz zdravstvenih razloga, tako da je najzad postrojenje izgrađeno dalje prema istoku, na Zavrtnici. Pokusnim radom započeto je 1. VI 1895, a redovnom proizvodnjom 10. X i. g. Na tom mjestu održala se tvornica do danas, dok je od 1958. u izgradnji novi veliki kombinat industrije papira u Žitnjaku (Pogl. VII). Nakon prikaza djelovanja Zagrebačke tvornice papira pod Austro-Ugarskom monarhijom, u vrijeme predratne Jugoslavije i nakon Oslobođenja, autor je na osamdesetak strana (126—207) dao detaljne tabele o njenom poslovanju i to o proizvodnji, pogonskoj energiji, radnoj snazi i financijskim rezultatima. Odgovarajući podaci za druga poduzeća koja su na području Zagreba proizvodila papir i različitu papirnatu robu svrstani su u iduće poglavlje (IV, 209—266), također s preglednim tabelama.

Od posebnog je interesa za ekonomsku historiju analiza učešća domaćih i stranih financijskih institucija i privatnika u dioničkom kapitalu zagrebačke industrije papira, koju autor daje u V pogl.: »Kapital industrije papira« (267—353). Prema podacima o deponiranim dionicama na godišnjim skupštinama proizlazi da je domaći kapital imao stanovito učešće u tvornicama papira na području Zagreba, ali »najveći dio bio je stalno u rukama nekoliko židovskih obitelji ili pojedinaca židova, iza kojih je bio mađarski i internacionalni

židovski kapital« (278). U ovo poglavlje uključen je detaljni popis vlasnika dionica prema deponiranju na godišnjim skupštinama i pregled članova ravnateljstva i nadzornih odbora.

Usporedo sa 65-godišnjim jubilejem Zagrebačke tvornice papira pada i 55-godišnjica štrajka njenih radnika 1905. odnosno 25-godišnjica velikog štrajka iz 1935. Ovim pokretima, kao i uopće položaju tvorničkih radnika u šest i pol decenija postojanja poduzeća posvećeno je VI pogl.: »Radništvo industrije papira« (355—394).

Na kraju je autor dao popis upotrebljenih izvora iz arhiva same tvornice, Histozijskog arhiva i Državnog arhiva NRH u Zagrebu te nekih drugih institucija, a zatim pregled literature, štampe i objavljenih bilanca za pojedina poduzeća.

Lijepo opremljena edicija, s mnogo tabela i ilustracija, nesumnjivo je pozitivan prilog inače oskudnoj historiografiji ekonomskog i napose industrijskog razvitka u nas. Njeno objavljivanje omogućilo je Radnički savjet Zagrebačke tvornice papira; poželjno bi bilo da se u taj primjer ugledaju i druga industrijska poduzeća u Zagrebu i našoj republici uopće, pogotovu ona koja imaju još i dulji historijat nego što je to slučaj s industrijom papira.

Igor Karaman

Žarko Muljačić, *O imenu grada Dubrovnika, Zadarska revija XI*, 1962, str. 147—154.

Kroz noviju, a djelomično i stariju, dubrovačku historiografiju provlačila se tvrdnja da je pokraj romanskog Ragusiuma postojalo slavensko naselje Dubrovnik; spajanjem tih dvaju naselja proširio se naziv Dubrovnik na Ragusium, a Ragusium na Dubrovnik. Tu je misao oprezno nabacio K. Jireček, a M. Rešetar i P. Skok su je prihvatili i pokušali znanstveno obraditi, pogotovu Skok u raspravi: *Les origines de Raguse, Slavia X*, 1931. Problem postanka Dubrovnika zanimao je, kako se vidi, jednako historičare kao i lingviste. Mora se ipak napomenuti da se neki suvremeni povjesničari Dubrovnika oprezno i rezervirano odnose prema toj postavci ili je jednostavno prešućuju (Tadić, V. Foretić, Stulli). Međutim, nitko se nije usudio ni-

jekati, znanstveno opovrgnuti i dokazati da je ta postavka neodrživa, i uz to iznijeti novo, drugačije tumačenje. Toga se posla prihvatio lingvist Ž. Muljačić.

Autor — za razliku od Skoka koji to nije učinio — donosi sve vijesti starih kroničara i analista o postanku Dubrovnika (dalje u tekstu Grada). Pri tom tzv. Milecijeve stihove (*Miletii versus*) datira u XI st. (prema V. Foretiću), staru Kroniku, kojom se poslužio prvi dubrovački analist (kako to hoće Medini), na kraj XI ili na početak XII stoljeća. Datirao ih je dakle prije postanka Ljetopisa Popa Dukljanina i time ih je — po našem mišljenju ispravno — vremenski pretpostavio Ljetopisu, nasuprot Šišiću koji ih je postdatirao i smatrao u neku ruku derivatom Ljetopisa (Šišić, O hrvatskoj kraljici Margareti).

Autor prima rezultate novijih arheoloških istraživača (Marovića i Fiskovića) prema kojima je postojalo naselje na otočiću prije bijega Romana iz Epidaura. To naselje, koje se kasnije razvilo u Grad, Slaveni su prozvali Dubrovnik. Ne po imenu Ragusium, jer Grad nije, kako autor ističe, identičan s imenom prvobitnog naselja na otočiću, nego s prvobitnim romanским nazivom Grada, koji je bio u vezi s fortifikacionom funkcijom sistema obrane Epidaura.

Prema autoru, Epidaurum se još prije dolaska Slavena naziva *Civitate Vetere*. Starom nazivu za Cavtat nestalo je traga. Slaveni su čuli izraz *Civitate Vetere*, koji je zamijenio stariji Epidaurum. Na mjestu današnjeg Grada podizalo se novo naselje i ono se nazivalo **Castellu(um) de Epidauru novo* (za razliku od *Civitate Vetere*, razrušenog Epidaura), razlaže dalje autor. Prema lingvističkim zakonima, koji se mogu braniti, prelazi se u **Castellu(de) Dăbranov*. (Autor znanstveno dokazuje kako iz *epi-dăbronovo* prelazi se <epd>edd>d da bi se konačno dobilo Dăbranov). Izraz **castellu* otpada jer je suvišan kad se Grad proširio prema laguni i nije više samo tvrđavica. Slaveni čuju, povezuju i identifici-

raju romanski Dăbrenov sa svojim pridjevom **dobrovinu* (tj. drvenom gradu — jer su najstarije kuće i utvrde Grada bile od drva) i *uno vitali saltu*, zaključuje autor, dolazi se do imena Dubrovnik koji se prvi put kao toponim javlja u početku XIII stoljeća.

Autorova teorija zabacuje dakle postojanje slavenskoga naselja Dubrovnik i slavensko porijeklo imena Dubrovnik. S druge strane, autor ističe da njegova teorija »ne dira u bit Skokova učenja o slavensko-romanskoj simbiozi u Dubrovniku, samo nam se njen razvoj sada ukazuje u novom svijetlu: slavizacija se vršila postepenim frontalnim prodiranjem sa svih strana, jer nije bilo masovnog priliva slavenski krvi, nastalog pripajanjem slavenskog burgusa Dubrave' kako se dosada izričito ili prešutno najčešće mislilo« (154).

Uvjerljivost se autorove teorije nalazi u lingvističkim izvodima (o čemu će, zacijele, raspravljati lingvisti) kao i u činjenici da i dosadašnje tumačenje porijekla Dubrovnik od *dub*, *dubrava* nije se moglo lingvistički u potpunosti braniti. Sa stajališta povijesnih činjenica mora se istaknuti da pisani povijesni izvori prvog reda i arheološki nalazi dosada nisu mogli dokazati postojanje slavenskoga naselja Dubrovnik. U sačuvanim najstarijim knjigama Dubrovačkog arhiva uzalud će se tražiti potvrda postojanja takvog naselja. Novoj lingvističkoj teoriji o etimologiji imena Dubrovnik ne može se dakle suprotstaviti nikakav povijesno-faktološki podatak koji bi je rušio. Povjesničarima u obrađivanju najstarije dubrovačke prošlosti nova teorija može pomoći u raščišćavanju samovljnih tvrdnji i nedovoljno pouzdanih podataka starijih analista i kroničara.

J. Lučić

Vinko Foretić, *Godina 1358. U povijesti Dubrovnika, Starine 50*, 251—278.

U povodu 600. godišnjice Zadarskog mira i Višegradskog ugovora, autor istražuje kakav je bio položaj Dubrovnika prema

ugarsko-hrvatskim kraljevima, odnosno kraljevstvu Hrvatske i Dalmacije i uopće Ugarske u prvim decenijama nakon sklapanja toga mira i ugovora.

Ističe da je Dubrovnik pripao tada ug.-hrv. kralju kao dio Dalmacije. Sami Dubrovčani priznaju situaciju koja je nastala Zadarskim mirom i nastoje osigurati sebi što povoljniji položaj u novom državnom sklopu. To se osobito vidi iz Višegradskog ugovora (autor uzima u obzir obje isprave Ludovika I Dubrovniku od 26. i 27. V 1358). U ugovoru ima spornih i nespornih tačaka, zatim obaveza prema kralju i kraljevih prema njima. Dubrovčani su pokazali diplomatsku umješnost isposlovavši da sami biraju kneza iz svojih redova umjesto da ga primaju po kraljevoj volji. Sačuvali su i ekonomsku samostalnost, jer su u ugovor ušle klauzule da mogu trgovati po Raškoj i s Venecijom i tada kada kralj bude s njima ratovao.

Ističe da g. 1358. jest godina stvarnog oslobođenja Dubrovnika i da se već tada može u stvari govoriti o Dubrovačkoj republici. Međutim, usprkos toj slobodi Dubrovnik je »ipak u sklopu kraljevstva Hrvatske i Dalmacije, koje je u sklopu šireg pojma Ugarske i pod supremacijom njenom« (str. 256).

Iznosi zatim niz dokumenata, iz kojih se vidi da vlast ug.-hrv. kralja nije do 1526. bila samo nominalna jer se Dubrovnik često obraća i traži kraljevu pomoć pa je i dobiva. Tada i kasnije Dubrovčani se smatraju dijelom Dalmacije (»mi svi gradovi Dalmacije«, kažu 1382. kada pokušavaju sklopiti savez dalmatinskih gradova protiv Venecije itd). Sami ugarsko-hrvatski vladari nazivaju ga »štit našega kraljevstva Dalmacije« i sl. I poslije 1526. Dubrovčani sebe ubrajaju u Dalmaciju, ali to nema više političko-teritorijalno, nego »geografsko-kulturno, a i nacionalno« značenje, zaključuje autor (260). Pripadnost Dubrovnika Dalmaciji ističu i strani putopisci a i sami se Dubrovčani tako deklariraju. Ludovik je, kao i hrvatsko-dalmatinski ban, često zasijecao u unutrašnji i vanjski život Dubrovnika (npr. vraćanje Lastova pod Republiku 1358; Dubrovčani se obraćaju kralju za pomoć u ratu protiv kneza Vojislava Vojinovića, prihvaćaju kraljeve naredbe i zakone, dubrovački nadbiskup figurira među potpisnicima državnih akata itd). I poslije Ludovikove smrti vlast ug.-hrv. kralja nad Dubrovnikom »više je nego nominalna« (268), pa Dubrovčani traže pomoć i jamstvo kraljica Marije i Elizabete, kao, npr., intervenciju kod

zabrane prodaje soli u Novom i Brštaniku. God. 1383. isposlovali su da im kraljica Marija potvrdi i sve ugovore sklopljene s Bosnom i Srbijom.

Autor ističe specifičnost geografskog i ekonomskog položaja Dubrovnika, koja se odrazila u ugovoru s Tvrtkom 1387. U to vrijeme Dubrovnik ponovo pomišlja na sklapanje saveza dalmatinskih gradova zbog obrane od gusara (1386, 1388, 1392). Međutim, Žigmung se diplomatskim putem pobrinuo da se gusarstvo uništi.

U toku XV st. povezanost Dubrovnika s ug.-hrv. kraljevima postaje slabija. Autor navodi dva razloga tome: mletačko zaposjedanje Dalmacije i tursko osvajanje južne Hrvatske, zbog čega se dotadašnja političko-teritorijalna veza prekida. Smatra da 1458, kad su Dubrovčani počeli plaćati Turcima danak (danak cijene mira, prema autoru), ne znači vazalski odnos prema Turcima, nego samo veće približavanje njima a slabljenje veza s ug.-hrv. dvorom.

Na kraju iznosi stav dubrovačkih historičara prema godini 1358. koji su je u većini slučajeva, za razliku od g. 1526, opširno zabilježili. Upozorava na govor de Diversisa 1438. prilikom smrti kralja Alberta, u kojem on nekoliko puta spominje Dubrovnik kao Republiku, dok se u službenim dokumentima taj naziv javlja tek 1441.

Autor je iskoristio sve tiskane izvore i dosadašnju literaturu, pa su mnogi podaci više manje poznati. Međutim, on je uspio da na osnovu njih da u mnogočemu nove poglede i razjasni položaj Dubrovnika kao grada Dalmacije i njegovo mjesto u političkoj konstelaciji Jadrana i zapadnog Balkana poslije 1358. Taj položaj nije bio u dosadašnjoj literaturi dobro i dovoljno obrađivan. Nije se, istina, zadržavao na značenju g. 1358. u unutrašnjem životu Dubrovnika. Mimoišao je i prikazivanje prilika u Dubrovniku koje su dovele do te nove orijentacije kao i protagoniste novog kursa, vjerojatno zato jer je to već uradio M. Medini.

J. Lučić

JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI ČASOPIS

Savez društava historičara Jugoslavije uspio je napokon da poslije mnogih godina uzaludnih inicijativa pokrene svoj organ kao zajednički časopis svih jugoslavenskih historičara. On je, doduše, od 1951. uz dva povećana prekida, izdavao časopis namijenjen nastavnicima povijesti

(Nastava historije u srednjoj školi, od 1954. Historijski pregled) koji od 1957. izlazi dosta redovito svaka tri mjeseca, ali je svrha novog časopisa sasvim drugačija. Iskustvo je pokazalo da su jugoslavenskoj historiografiji nužno potrebna oba ova časopisa i da oni imaju potpuno različite fizionomije. Dosadašnji brojevi JIČ-a pokazali su i to da njegova pojava ni po čemu ne ugrožava daljnje izlaženje onih naših časopisa koji već odavno izlaze kao organi pojedinih historijskih društava ili instituta. Ovi i dalje zadržavaju svoje značenje kao žarišta znanstvenog rada na historiji pojedinih naših naroda ili republika. Neosporna je i utješna činjenica da oni danas ne oskudijevaju na dobrim priložima i da naša izdavačka djelatnost na području historiografije zaostaje već za znanstvenom produkcijom uopće.

Novi časopis razlikuje se od drugih naših historijskih časopisa i po tome što težište njegovih priloga ne leži u raspravama nego u diskusiji, historiografskim prikazima i recenzijama. Tek s njegovom pojavom kao četvrtgodišnjaka dobivamo časopis u kojemu se doista može neposredno odraziti razvitak naše historijske nauke — činjenica koja omogućava da znanstvena kritika stekne najzad ono značenje koje joj pripada. Naši su historijski časopisi od reda godišnjaci — samo »Istorijski glasnik« izlazi u pravilu dvaput godišnje, iako neredovito — pa njihove recenzije gotovo uvijek zakašnjavaju.

Jugoslavensko obilježje novog časopisa očituje se i u tome što prilogi slovenskih suradnika izlaze na jeziku njihova originala, a nema sumnja da će i suradnja makedonskih historičara, koja je dosada bila vrlo skromna, pridonijeti tome da JIČ postane doista pravi jugoslavenski časopis.

Redakcija je JIČ-a sastavljena kako slijedi: direktor Branislav Đurđev, odgovorni urednik Jovan Marjanović, članovi redakcije (osim spomenute dvojice) Bogo Grafenauer, Dušan Perović i Jaroslav Šidak, a članovi uredničkog odbora (osim spomenutih) Hristo Andonovski, Mirjana Gross, Danilo Jauković, Esad Pašalić, Đoko Pejović, Jorjo Tadić i Fran Zwitter.

Za g. 1962. izašla su dva sveska JIČ-a s opsegom od po 160 stranica. Osim brojnih prikaza i kritika (među njima i Vsemirnaje istorije I—II od E. Pašalića i A. Benca), zatim vrlo obilatih rubrika: »Ustanove i organizacije« i »Kongresi, konferencije i savetovanja«, u njima su objelo-

danjeni ovi priloz: P. Morača, Društveno politička kretanja i politika KPJ u ustanku 1941 (I, 5—32); J. Marjanović, Prilog izučavanju jugoslovenstva u ustanku 1941 (I, 33—46); R. Pajović, Političke prilike u Crnoj Gori u vrijeme kapitulacije Italije (I, 47—62); B. Grafenauer, Tipologija kmečkih uporov in ljudskih vstaj pri jugoslovanskih narodih od XV do konca XVIII stoletja (II, 3—22); S. Gavrilović, Srem u revoluciji 1848—1849 (II, 23—32); F. Gestrin, Gospodarske osnove razrednih bojev na Slovenskem konec XV. in v XVI. stoletju (II, 33—48); B. Grafenauer, Peter Zrinski in podložniki marca 1670 (I, 63—68); B. Petranović, O nekim problemima obrade istorije FNRJ (I, 69—82); B. Đurđev, Početak kraja jedne teorije u istorijskoj nauci (II, 49—64); J. Šidak, Još jednom o odnosu Petra Zinskoga prema kmetovima u doba urote (II, 65—67); D. Janković, O posleratnim radovima na istoriji stvaranja jugoslovenske države 1918 (II, 68—86). Među priložima u rubrici »In memoriam« nalazi se članak J. Šidaka o dru Josipu Matasoviću (I, 156—157).

Godišnja pretplata iznosi 1000 din (cijena je pojedinom svesku 300 din.), a šalje se na tekući račun JIČ-a kod Narodne banke u Beogradu br. 101-16-5-1614. šk.

Napomena uz prilog Nade Klaić, Problem smrti kralja Zvonimira u najnovijof literaturi.

Ocjenjujući članak S. Gunjače: Uz novi izvor o smrti kralja Zvonimira (Mogućnosti, 1961, br. 2), N. Klaić, je s pravom i vrlo suzdržljivo, osudila i njegov nedostojni ispad protiv tadašnjih — i današnjih — »nosilaca« katedre hrvatske povijesti (na Filozofskom fakultetu u Zagrebu). Ona je pokazala i to da se nelogične tvrdnje njegova ispada — uostalom, vrlo malo pismena — odupiru svakoj razumnoj analizi, osim u onom njegovu dijelu koji sadržava očigledne neistine o znanstvenoj djelatnosti spomenutih nosilaca.

Prema tome, ispad S. Gunjače zaslužuje samo dubok prijezir. Ako unatoč tome ipak smatram potrebnim da se i ja ovdje na njega osvrnem, onda to činim zbog toga, što pisanje N. Klaić ne pruža čitaocu potpuno jasnu predodžbu o tome tužnom slučaju. Kako se iz citata u njezinu prilogu

može vidjeti, Gunjača je poticaj za svoj ispad našao u mojoj konstataciji da »pitanje smrti kralja Zvonimira nije još prestalo da bude predmetom naučne raspre« (Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb 1953, 238). Zbog te moje konstatacije, on je odbio da 1954. sudjeluje na I kongresu jugoslavenskih historičara, a kada je i N. Klaić u svojim predavanjima, negdje poslije svog izbora za docenta 1955, izrazila sumnju u opravdanost njegova mišljenja, on je, štaviše, zatražio u svom pismu, upućenom Fakultetu, da to ovaj ubuduće spriječi!

Moja konstatacija o znanstvenoj raspri, izrečena prije deset godina vrlo hladno i odmjereno, nije ni danas još izgubila svoju opravdanost. Diskusija se nastavlja — pokazuje to prilog N. Klaić u ovom svesku HZ — i S. Gunjača će se morati da pomiri s ovom činjenicom kao i s pravom svakog čovjeka od nauke da slobodno zastupa svoje znanstveno uvjerenje.

I danas smatram da je mišljenje N. Radojića, kako ga je izložio u Glasu SAN 171, 1936, ispravno. Izjavio sam to već prije 20 godina u članku: Legenda o smrti kralja Zvonimira« (»Književni tjednik« 9. V 1942, br. 20—21).

Jaroslav Šidak

ISPRAVI!

U članku J. Šidaka: »O uredniku i značenju ilirskog „Branislava“, u prošlom svesku HZ (XIV, 1961), potkrale su se neke veće pogreške i propusti koji su nastali prilikom posljednje revizije, pa se čitaoci umoljavaju da uzmu ove ispravke u obzir.

- Str. 78, 1. redak odozdo, treba na kraju dodati: br. 30.
- „ 82, 8. redak odozdo, treba da mjesto ćirilskog slova \mathfrak{H} = ć stoji poluglas \mathfrak{h} .
- „ 82, 10. redak odozdo: 1851, ne 1951
- „ 82, 17. redak odozdo treba da glasi: Donedavna se smatralo potpuno neospornom činjenicu da je »Branini-
- „ 83, 25. redak odozgo: datum »3/15. veljače« treba staviti u navodnike, jer se on citira prema ondje spomenutom pismu
- „ 84, 21. redak odozdo: izrazito, ne izrazitom
- „ 85, 21. redak odozdo, treba rečenica da glasi: ...iz duhovnoga sna i mrtvila najbrže probudili...
- „ 19. redak odozgo: baruna, ne bana (Metela Ožgovića)

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA PAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB